VODNÍK (z pohledu lékaře)

Stanislav Tůma

7: 1-200, 2005
ISSN 1212-4117

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta

Vodník patří k našim známým pohádkovým bytostem. Je menší ohnuté postavy, třebaže s rysy stárnoucího muže. Má modrofialovou pleť s výrazným nazelenalým nádechem, nápadně kulaté oči obkroužené žlutozeleným bělmem vystupují z šikmo postavených víček. Hlava je kryta žlutými vlasy. Kulaté dlaně s krátkými prsty spojenými plovací blánou končí paličkovitě rozšířenými konečky posledních článků, které jsou překryty modravými až fialovými nehty klenutými do tvaru hodinových sklíček. Sedá na bobku a rád propěvuje rytmické melodie. Naše výtvarná tradice jej barevně obléká do zeleného kabátku s prodlouženými šosy, červené vesty a červených botek. Sám si svůj oděv šije, sešívá lýkem a metlicí, rákosím. Klobouček s kohoutím perem a pestré fábory na kloboučku dokládají snahu o zalíbení a o získání sympatií lidí (obr. 1). Inspirace umělců – básníků a malířů – je založena na příhodách přenášených lidovým vyprávěním z generace na generaci ve slovanských krajích Čech, Polska a Ukrajiny. Vyprávěním nabývá démonologických prvků, jako jsou život pod vodou, neobyčejná moc a síla daná spojením s vodou, změny podoby. Vedle toho se však ve vyprávění objevuje řada dějových prvků, které odpovídají reálným jevům venkovského života kolem vody. Tak jako vytvářejí jednotlivé popisné a dějové prvky reálný dojem, je možný i jejich reálný základ. I pro popisovanou postavu může existovat podklad vycházející ze života. Může být odpozorován, vyprávěn a převyprávěn, vyprávěním doplňován, vlastní úvahou a nedokonalou vzpomínkou dokreslen, zveličován, zobecněn. Je nějaký podobný podklad pro vodníkovu postavu? Existovala nějaká postava, situace, která se lidovou tradicí dostala z podvědomí obav lidí do básnického zpracování a literárního rozšíření? Pokusili jsme se o zřejmit, co by na vodníkově postavě mohlo být medicínsky pravděpodobné a tudíž i vysvětlitelné.

Namodralá pleť je známkou cyanózy – nedostatečného okysličování tkání krví, která obsahuje nízký objem kyslíku. Jednou z příčin hypoxémie je omezené množství krve, která se plicním oběhem dostává k plicním sklípkům, kde hemoglobin červených krvinek váže kyslík z vdechnutého vzduchu. Taková situace vzniká například při vrozené překážce v odtoku krve z pravé srdeční komory do plicní tepny – neprůchodnosti nebo zúžení

plicnice. Je součástí vrozené srdeční vady, známé pod tradičním názvem Fallotova tetralogie. Přetrvávající otvor mezi oběma komorami umožňuje neokysličené krvi vracet se z těla odtékat znovu do aorty a ke tkáním tělesných orgánů, aniž by se obohatila kyslíkem v plicích. Nedokonalé okysličení tkání – včetně kůže – dalo takovým dětem hromadné pojmenování – modré děti.

Nedostatek kyslíku v krvi podporuje tvorbu většího množství červených krvinek. Velké množství proudící krve – plethora – zdůrazňuje zarudnutí průsvitných spojivek v očních důlcích, zdůrazňuje nápadné zbarvení rtů a ušních lalůčků a konečků i pleti na obličejí a na kůži celého těla anebo pod nehty. Nedostatečně okysličené konečky prstů se rozšiřují ve tvaru paliček. Od cyanotického obličejí se nápadně odráží žlutavé zbarvení vlasů s nízkým obsahem barviva. Nedostatečná dodávka kyslíku tkáním vede k únavnosti takového jedince, omezuje jeho celkovou aktivitu. Dítě začíná později chodit, málo se pohybuje, zadýchává se, posedává a vyhledává úlevnou polohu ve dřepu. Poměrně často jsou postiženy vývojové anomálie i jiné orgány – relativně časté je spojení s atrezií žlučových cest a s Downovou chorobou – a projevy vad vedou k dalšímu zvýraznění zevních projevů. Vrozená neprůchodnost žlučových cest postupně vede k přestupu rozloženého žlučového barviva do krevního oběhu. Vzniklá žloutenka má charakteristický nádech do tmavozelena. Část cyanotických dětí – 12 % – s fallotovskou vadou má postiženy i jiné orgány.

Uvedené znaky tvoří podklad pro uvažovanou možnost, že pravděpodobným předobrazem fenotypu vodníka je jedinec s Fallotovou tetralogií (obr. 2-4) a případně s atrezií žlučových cest (tab. 1), s Downovou chorobou (trisomií 21) anebo i s dalšími vrozenými anomáliemi postihujícími kupříkladu skelet páteře (obr. 5), například Klippelův – Feilův syndrom (tab. 2).

Vada vzniká chybným vývojem srdeční trubice v průběhu 4. až 6. týdne embryonálního života. V té době si matka ani nemusí být vědoma těhotenství a jakákoli noxa může plod poškodit. Jde nejen o běžná chřipková či jiná virová onemocnění, ale i o toxické poškození z prostředí, včetně toxických látek jako alkohol. Ale může jít i o poškození úmyslné, například se snahou o potrat, ať již mechanickým prostředkem či nějakou látkou

užívanou v lidovém léčitelství. Poškozené novorozené může přežít. Závisí to na závažnosti vady a jejich funkčních projevech. Nejvíce se mění dítě v průběhu šestinedělí. Patologické změny vyvolané vrozenými malformacemi se právě v tomto období nejvýrazněji projevují. Podle lidové pověry nesmí šestinedělka opustit ani na okamžik své novorozeně, neboť temné síly by jej mohly vyměnit – za vodníka.

V ojedinělých případech se takový jedinec může dožít dospělého věku. Vodník v mnoha ohledech jedná jako lidská postava. Zájem o dívky a jejich vábení dárky v podobě mašlí veselých barev jej dělá lidským. Lze jej přirovnat k zájmu obvyklému u sexuálně heterogenně cítícího muže. Zamilovaný vodník v Jiráskově *Lucerně* trpí láskou k Haničce stejně bolestně jako jiní čeští chasníci. Voskovecova a Werichova postava Čochtana v jejich dramaturgické úpravě muzikálu *Divotvorný hrnec* nebo Urbanův *hasrman* jsou postavami s výrazně lidskými rysy chování. Vodník má i svou tragickou tvář. Topí lidi, zvláště děti. Čelakovského znárodnělá píseň „Za poledne rychlý klouček po hrázi si poskakoval“ líčí, jak jej vodník zlákal do vody a připravil o život. Vodník nesnáší posměch, se svou pomstou dokáže čekat. Ve známé Erbenově baladě neváhá pomstít svou urážku po odchodu ženy usmrcením jejich dítěte. Ve Svátko-

vě zkazce od Blatné urážku těhotnou ženou pomstí červenou skvrnou v barvě své vesty na prsou novorozence, která přetrvá po celý jeho další život až do jeho smrti – jak jinak – utopením. Podobně Urbanův historizující schematický román se nevyhýbá pomstě pomyslné urážky a s tím spojeného boje o nevěstu.

A jak došlo ke spojení s vodou? Lze se domnívat, že přes mlýn.

V průběhu dob byly vodní mlýny v hlubokých údolích řek svobodným povoláním, chráněným a uznávaným. Mezi čeládkou nechyběla děvečka. Lze si představit, že nežádoucí těhotenství svobodné dívky na mlýnské samotě – mohlo jít i o následek incestu – bylo následováno pokusem o vypuzení plodu, například lektvary a odvary dostupného koření. Narodilo-li se poškozené dítě s cyanotickou a nazelenalou kůží, paličkami na konci prstů, bylo snadnější přičíst takovou bytost nepřírozeným silám než přiznat se k rodičovství. A stačilo pár cestujících tovaryšů, kteří příběh o podobném tvorovi vyprávěli v dalších mlýnících, a zpráva o vodníkovi – i s odpovídajícím popisem – se roznesla. Vyprávěčům stačila jedna taková postava – a v průběhu třicetileté války například se pohybem lidí zpráva dostala široko daleko.

TEXT K ILUSTRACÍM

Obr. 1: Obrazové ztvárnění vodníka podle českých pohádek (autor Ondřej Tůma).

Obr. 2: Přehledný skiagram srdce a plic u dítěte s Fallotovou tetralogií. Chudá plicní cévní kresba je ukazatelem sníženého průtoku krve plicním cévním řečištěm způsobeným obstrukcí ve výtokovém traktu pravé komory. Srdeční stín má naznačen dřevákovitý tvar s nadzvednutým a otupeným srdečním hrotem tvořeným hypertrofickou pravou komorou

Obr. 3: Obraz srdečních dutin pomocí jevu magnetické resonance v T1w obrazu „černé krve“ u Fallotovy tetralogie v koronální rovině. Hypoplastický průsvit zúženého kmene plicnice kontrastuje se širokým kořenem aorty nasedajícím na defekt komorového septa ve výtokovém traktu pravé komory

Obr. 4: Selektivní angiokardiografie se vstříkem kontrastní látky do pravé komory – frontální projekce. Stenotický výtokový trakt pravé komory. Současně s plicnicí se z pravé komory plní i široký kořen aorty, který nasedá na defekt komorového septa.

Obr. 5: Přehledný snímek srdce a plic u novorozence s VACTERL syndromem – mnohočetnými vrozenými malformacemi, které postihují několik orgánů. Snímek je obrazem ageneze levého plicního křídla s laevopozicí srdce a mediastina. Skolióza páteře je výsledkem četných anomálií obratlových těl a žeber. Atrézie jícnu není spojena s dolní broncho-ezofageální píštělí, proto je perkutánně do žaludku zaveden katetr.

Tab. 1: Výskyt spojených malformací srdce, trávicí trubice a hepatobiliárního traktu

Extrahepatická atrezie žlučových cest u dětí je spojena s:

• dalšími malformacemi	v 8,4 % (Kataria)
• z toho se splenickými malformacemi	v 55,5 %
s anomáliemi trávicí trubice	v 66,6 % (Kataria)
• defektem komorového septa	v 2,0 % (Czeizel)

Tab. 2: Vrozené anomálie při Klippelově – Feilově malformaci

Klippelův - Feilův syndrom se Sprengelovou deformitou přichází sporadicky, zhruba jednou na 42 tisíc narozených. Je charakterizován krátkým krkem s nízko uloženou hranicí vlasů anebo jako kongenitální synostóza krčních obratlů s jednostrannou deformitou krční páteře. Existuje mnoho variací s dalšími anomáliemi:

- Sprengelova deformita (20-25 %) s omovertebrálním spojením vysoko uložené lopatky s krční páteří. Jde o poruchu prenatálního sestupu lopatky z cervikální do obvyklé thorakální polohy ve 2.-3. měsíci těhotenství. V 90 % jde o jednostrannou deformitu. Hypoplastická lopatka je uložena vysoko v krční oblasti a omezuje abdukci. Přibližně u čtvrtiny případů je lopatka kostěnně, chrupavčitě či vazivově spojena s páteří jako os omovertebrale.
- Krční žebra (10-15 %).
- Pterygium colli.
- Spina bifida.
- Deformovaná žebra, rozštěp patra, asymetrie lebky, deformace dentu, otevřené foramen ovale v srdci, defekt komorového septa, anomálie ledviny a střevní duplikatury.

Stanislav Tůma
stuma@zsf.jcu.cz